

VİLFREDO D. PARETO

Doç. Dr. Nilgün ÇELEBİ (*)

HAYATI (1) :

Marquis Vilfredo Pareto 1848'de Paris'te doğar. Cenova'nın köklü ailelerinden birine mensup olan baba Pareto 1830'larda cumhuriyetçi görüşleri yüzünden Fransa'ya yerleşmiş ve orada bir Fransızla evlenmiştir. Aile 1855'lerde İtalya'ya geri döner. Pareto öğrenimini İtalya'da mühendis olarak tamamlar. Tezinin adı 'Katı Maddelerdeki Equilibrium'un Temel İlkeleri'dir. Roma demiryolu ve Floransa demir üretimi şirketlerinde yönetici olarak çalışırken babasının izinden giderek demokrat, cumhuriyetçi, ve pasifist bir tutum sergiler. Pareto Floransa'da D. Comparetti, A. Linnecher, S. Sonnio gibi yazar ve devlet adamlarıyla arkadaşlık eder, Emilia Toscanelli - Peruzzi'nin salonlarındaki toplantılara katılır.

1876'da İtalya'daki serbest ticaretten yana olan Liberal rejim gücünü yitirir. Ülke uzun bir süre iç karışıklıklara sahne olur. Bu dönemde siyasal yaşantıya aktif olarak katılmak için adaylığını koyarsa da (1882) seçimleri kaybeder. 1882'de babasının ve birkaç yıl sonra da annesinin ölümü üzerine Pareto yaşamının akışını değiştirmeye karar verir. Rus asıllı Alessandrina Bakunin ile evlenir, Fiesole'de bir villaya yerleşir. 1889-1893 yıllarını kapsayan bu dönemde Pareto hükümetin dış ve iç siyasetini serbest ticaret ve liberalizm adına eleştiren makaleler yazar. Klasiklerden çeviriler yapar. Çalışmalarını 6 - 7 dilde yürütür. Yarı emeklilik yılları olarak geçen bu dönemde kendisi ile yakın görüşleri paylaşan bazı İtalyan ekonomistleri ve gazetecileri ile dostluk kurar. Pantaleoni ve Walras bunlar arasındadır.

1893'te Lozan Üniversitesi'nde Siyasal Ekonomi dersleri vermeye başlar. Üniversitedeki konferanslarından oluşan 2 ciltlik Cours d'Economie Politique adlı çalışması onu modern ekonominin baş kişilerinden biri du-

(*) S. Ü. Fen - Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) Pareto'nun hayatıyla ilgili bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: (Coser, 1971 : 402 - 418), (Zeitlin, 1968 : 193 - 194) ve (Quayshik, 1981 : 76 - 85).

rümünâ getirir. Ancak Pareto Lozan'da aradığını bulamaz. Lozan'ın taşra havasından sıkılır. Bu arada Walras ile birlikte 'matematiksel ekonomi'yi geliştirmek isterlerse de görüşleri uyuşmadığından ayrılırlar. O sırada Lozan'da sistematik olarak öğretilen tek sosyal bilim dalı Siyasal Ekonomi'dir. Bu durum Pareto'nun sosyolojik bir teori geliştirerek ekonomik araştırmalarına bilgi temin etme isteğini engelleyen güçlükler doğurur. 1896'da Fakülte'nin dekanı olur. Ancak sosyal bilim öğretimi için getirmek istediği reformlar İsviçre asıllı öğretim elemanlarınca engellenir. Bir süre sonra da Vaud Kantonu'nun yöneticileri tarafından başarısızlık gerekçesiyle pasifleştirilerek dekanlıktan ayrılma durumunda bırakılır.

Pareto Lozan'daki ilk yıllarında liberal bir solcu olarak tanınır. Ancak 1898'den sonra görüşlerinde ani ve kesin bir değişme olur. Aile ve öğreticilik yaşantılarında sarsıntıların başgösterdiği bu dönemde Pareto İtalya'nın ekonomik sorunlarının liberal açıdan düzenlenebileceği umudundan vazgeçer ve demokratik düşüncenin her biçimine şiddetle karşı çıkar. 1900'lerde arkadaşı ekonomist Pantaleoni'ye yazdığı bir mektupta bir zamanlar aksaklıkları düzeltmeyi istediğini, ama artık insanların karsızlıklarıyla alay etmeye başladığını belirtir. Eşinin kendini terk etmesi üzerine Lozan yakınlarındaki Ceigny'ye yerleşir. Celigny'de Jane Regis adında bir kadına bağlanır. Onun bakımı ve çok sayıdaki Ankara kedileri arasında yaşamayı sürdürür. Bu dönemdeki yaşantısını 'kabuğundaki bir salyangoz'a benzetir. Kendini ziyaret eden arkadaşlarından görüşlerini paylaşmayanlara kırıcı olmayı başlar. 1902'de yayınladığı Les Systemes Socialite'de sosyalist öğretiyi eleştirir. 1907'de Üniversite'den tamamen ayrılır. Sosyoloji konferansları verir. Kalbi hastadır. Celigny'deki villasında kedileri ve şarapları arasında kendini bilimsel çalışmaya bırakır. Treatise'yi yazmaya bu dönemde başlar. Kitap 1912'de biter ama kitabın editörlerce düzenlenmesine karşı çıkar. İlk basımı 1916'da yapılan Treatise başlangıçta çok az bir ilgi uyandırır. Kitabın satışının artması ancak ölümünden sonra faşistlerin Pareto'ya sahip çıkmasıyla gerçekleşir.

Pareto'nun yaşamının son döneminde İtalya'nın sosyal ve siyasal karışıklıkları yoğunlaşmıştır. Aydınların insanın mükemmelliğine ve bilim aracılığıyla insanın özgürleşebileceğine duydukları inanç kaybolmaya yüz tutmuş, geleneksel makyavelci görüşler önem kazanmaya başlamıştır. Parlamenter kurumlara, serbest ticarete ve pazar ilişkilerine duyulan güven azalmıştır. Aydınlar topluma yabancılaşmış, güvensiz ve kötümser kişiler haline gelmiş, budizm, mistisizm, futurizm dönemin önemli inanç alanları olmuştur. İşte Mussolini bu gidişi durdurmaya söz vererek Roma'ya yürür. Kasım 1922'de kendi rejimini kurar. Yaşamının son yılında

Mussolini kendini Pareto'nun izleyicisi olarak ilan eder. Senatör yapılır. Cenova'daki Silahsızlanma Konferansına İtalyan delegesi olarak gönderilir. Tüm bunlar Pareto ile faşizm arasında bir yakınlığın kurulmasını kolaylaştırmaktadır. Mussolini liberalizme ve işçi hareketlerine karşı çıkarırken bir yandan da özel sektöre ağırlık verir bir ekonomi politikası izler. Bu, Pareto'nun zaten istediği bir şeydir. Pareto bir keresinde İtalya'yı sayısız kötülüklerden koruyabilecek tek yol olduğundan dolayı faşizmi memnunlukla karşıladığını ve Fransa'nın da kendi Mussolini'sini bulduğu zaman kendini koruyabileceğini söyler.

Pareto 1923'ün ilk aylarında Kanton'unu değiştirerek ilk eşinden resmen boşanır ve Jane Regis ile evlenir. 19 Ağustos 1923'te ölür.

PARETO'YU ETKİLEYEN DÜŞÜNCE AKIMLARI

Pareto'nun görüşleri üzerinde İtalyan düşünce geleneği ve Makya-velizm, Comte'cu pozitif düşünce ve Spencer'ci evrimciliğin yanısıra matematik ve ekonominin de etkisi olmuştur. Şimdi bunlar üzerinde duralım :

Vico hariç, İtalyan düşünce geleneğinde toplumu nesnel bir gerçek olarak alma ve toplumun bilinebilir yasalara sahip olması düşüncesi yer edinmemiştir. İtalyan geleneksel düşüncesinin hareket noktası ilişkiler içinde ve kurumlarla biçimlenmiş bir sosyal kişi yerine, doğrudan doğruya insan tabiatıdır. İtalyanlar insanın belirli, değişmez nitelikleri olduğunu kabul eder. Ayrıca bu gelenekte toplumdan çok devletle ilgilenilir. Sosyal düzen devletin bir eki, uzantısı olarak görülür. Makya-vel bu geleneğin tipik bir temsilcisidir. (Coser, 1971 : 407 - 410). Nitekim Pareto'nun sosyoloji anlayışı temel, evrensel, sürekli psikolojik güçler aracılığıyla sosyal ilişkilerdeki equilibrium'un analizini yapmaktır. Pareto tüm toplumlardaki sosyal ve kültürel oryantasyon çeşitlerinin altında yatan, insan zihninin temel psikolojik özelliklerinin koşullarını ortaya koymaya çalışır. Bu nedenle Fletcher Pareto'nun sosyolojiye en önemli katkısının toplumun psikolojik veçhesine dikkat çekmesi olduğunu belirtir. (Fletcher, 1972 : 579).

Fletcher Pareto'nun, sosyal yapının karşılıklı bağımlı olan ögeleri ve bunların işlevleri aracılığıyla sosyal sistemin analiz edilebileceğini kabul ettiğini, bunun ise organizmanın anatomik yapısı ve fizyolojik süreçlerinin analizi ile paralellik gösterdiğini belirterek, Pareto'nun Spencer'in izinden giden bir evrimci olduğunu ileri sürer. (Fletcher, 1972 : 582). Coser'de Pareto'nun Spencer'in toplumların homojenlikten heterojenliğe doğru farklılaştıkları görüşünü benimseyerek sözgelimi, Romalılardan bu

yana sosyal farklılaşma derecesinin birikimli olarak arttığını ileri sürdüğünü belirtir. (Coser, 1971 : 407 - 410). Coser'in yazdığına göre Pareto'nun sosyal olguların birbiriyle karşılıklı bağımlılığı anlayışı fizikteki çalışmalarının da etkisini taşımaktadır. Öte yandan Pareto çevrenin sosyal formları determine ettiği yolundaki Darwinci evrimciliği eleştirir ve çevrenin, hayatta kalış gücünün değişkenlerinin sınırlarını düzenlediğini, dolayısıyla sosyal aksiyonun çevre tarafından açıklanamayacağını belirterek, insan aksiyonunun karakteristiklerinin analiz edilmesi gerektiğini ifade eder. (Coser, 1971 : 408).

Treatise'de Comte'den pek çok alıntı yaparak, Comte'un görüşlerinden büyük ölçüde yararlandığını gözler önüne seren Pareto, kitabında hiç değinmemesine rağmen, St. Simon'dan da etkilenmiştir. St. Simon kişilerin eşit olmayan olanaklarla doğduğunu bu nedenle toplumun en üst kapasiteli kişileri yönetici yapmak üzere hiyerarşik bir düzenle örgütlenmek zorunda olduğunu söyler. Nitekim Pareto da sosyal hareketlilikteki max. fırsatlar ve yükselmeye açık olma noktaları üzerinde durmuştur. (Coser, 1971 : 409).

Öte yandan S. Lukes Pareto'nun seçkinler kuramının Mosca'nın (The Ruling Class) adlı çalışmasıyla ortaklıklara sahip olduğunu belirtir. (Lukes, 1979, 660 - 1).

Equilibrium anlayışının, matematikteki ve ekonomideki çalışmalarının izlerini taşıdığı söylenen Pareto, sosyolojiyi sosyal sistemlerin, ekonomiyi de pazar sistemlerinin bilimsel analizi olarak görmüştür. Pareto Marx'ı sınıfsız toplumun peygamberi olarak görür. Marx'ın kuramının sınıf analizi dışındaki kısımlarını mantıksal olmayan kategorisine sokar. Pareto sınıf mücadelesini 'bilimsel' olarak görür ama, bu mücadelenin asla bitmeyeceğini, hep var kalacağını ileri sürer. "Kapital ortadan kalkınca o zaman sınıf mücadelesinin sadece bir biçimi yok olacak, ve yeni bir mücadele onun yerini alacaktır: işçilerle sosyalist düzen, aydınlarla halk, siyasetçilerle yöneticiler, yenilikçilerle tutucular arası çatışma gibi" der. Pareto Marx'ı genel çizgilerle 'önbilimsel' olarak niteler. Onun üretim ilişkileri ile üretim biçimindeki değişmelerin son analizde insanın psikolojisini değiştireceği biçimindeki iddiasına da katılmaz. Pareto değişmezliğe, veya çok yavaş bir değişmeye inanır. (Coser, 1971 : 412) ve (Zeitlin, 1968 : 164 - 8).

Gabriel Tarde ve G. Le Bon'un sosyal psikolojisinden, Levy - Bruhl'un ilkelerin mantıköncesi düşüncesini işleyen çalışmalarından da etkilendiği söylenen Pareto'nun, Freud ile M. Weber ve tüm bir Alman sosyal bilim düşünce geleneğini küçümsediği de belirtilmektedir.

Öte yandan Coser Pareto'nun Amerikan sosyal bilim çevrelerinde geniş yankılar uyandırdığını olumlu - olumsuz eleştirilere hedef olduğunu belirtir: Pareto'nun olumlu eleştirilerindeki en önemli etken Marx'a olan tutumudur. Pareto burjuvazinin Marx'a cevabi olarak algılanmıştır. Örneğin Homans 'Cumhuriyetçi bir Boston'lu ve varlıklı bir aileden gelen bir genç olarak Marxistlere karşı Pareto'ya inanmaya hazırdım, o bana bir savunma temin etti' derken, E. Faris Pareto'ya 'orta sınıfın Makyavel'i olmaya çalışan ihtiyar adam', W. McDougall'da onu 'faşizmin Marx'ı' olarak niteler. Parsons ise Pareto'ya büyük önem vermiştir. (Coser, 1971 : 422 - 25). Moore Pareto'nun Durkheim ve Weber ile birlikte, Parsons'ın değer sistemi ve normatif düzenin önemine ilişkin görüşleri üzerinde büyük etkide bulunduğunu belirtir. (Moore, 1979 : 329).

PARETO'NUN GÖRÜŞLERİ

GENEL

Pareto 'Genel Sosyoloji Üzerine İncelemeler' (The Treatise on General Sociology) adlı eserinin başında amacını şöyle belirtir: 'Biricik amacım fizik, kimya, biyoloji, astronomi ve benzeri bilimlerde geliştirilmiş olan yöntemleri sosyal bilime uygulayarak gerçeği bulmaya çalışmaktır' (Aron, 1973 : 125). Coser'e göre Pareto, Gibbs'in termodinamikte formülle ettiği fiziko - kimyasal sistemle analoji kurarak, sosyolojik bir sistem kurmak ister. Sosyal sistemde moleküller yerine çıkarları, dürtüleri ve mental duyuları ile (sentiment) bireyler bulunmaktadır. Gerek fiziko - kimyasal bir sistemi gerek sosyal sistemi karakterize eden faktörler karşılıklı olarak bağımlıdır (interdependent). Böylece sistemin bir parçasındaki değişme diğer parçalarında da değişmeye yol açar. Fletcher'e göre Pareto'nun asıl ilgisi sosyal sistemlerin equilibrium koşullarının analizi- dir. Bu nedenle 'orijinler'e pek önem vermez. Yine Fletcher'e göre Pareto'nun temel sayıltıları şunlardır :

İlki, Pareto sosyal sistemin oluşturucularının etkileşim (interaction) ve karşılıklı bağımlılık (interdependency) içinde olduğunu kabul eder. İkincisi, sistemin çok sayıdaki oluşturucuları arasında sürekli bir etkileşim olduğundan, tarihsel toplumların açıklanmasında mono - kozal hipotezler kurulamayacağını sayıltılar (Fletcher, 1972 : 585). Bu noktayla ilgili olarak Freund Pareto'nun Weber'le birlikte, kozal pluralizm kavramı ile metodolojiye katkıda bulunduğunu belirtir. (Freund, 1979 : 169). Üçüncüsü ekonomide olduğu gibi sosyal sistemde de equilibrium - disequilibrium analizlerinin yapılabileceğini varsayar. Dördüncüsü, her ne kadar toplumun fiziki çevresiyle equilibrium içinde olduğunu görürse de toprak, ik-

lim, vb. faktörlerin öneminin az olduğunu sosyal sistemin asıl önemli oluşturunucularının dışsal değil, içsel karakterde olduğunu ileri sürer. Beşincisi, sosyal sistemlerin analizinde her ne kadar yapı ve fonksiyonlardan söz etse ve sosyal evrimi anlatırken organik analizler yapsa da, equilibrium analizinin temelinde organik toplum konsepsiyonunu değil de, onun yerine daha esnek olan mekanik toplum konsepsiyonunu koyar. Altıncısı, dinamik equilibrium üzerinde durur ve toplumları tarihsel fenomenler olarak görür. Başka bir deyişle kümülatif bir gelişme süreci boyunca hareket eden kurumsal parçaların karşılıklı bağımlılığını kabul eder. Yedincisi, sosyal sistemin pek çok oluşturunucusunun varlığını kabul etmekle birlikte insan doğasının temel psikolojik özellikleri ile bunların seçkinler arasındaki dağılma tarzları üzerinde durmanın daha yararlı olacağına inanır. (Fletcher, 1972 : 586).

Pareto insanın aksiyonlarını temelde ikiye ayırır : Mantıksal aksiyon (eylem) ve mantıksal olmayan aksiyon olarak. Mantıksal aksiyon Weber'in sosyal eylem'ine benzer. Araç - amaç ilişkisi üzerine kuruludur. Pareto Weber'den farklı olarak bu ilişkiye 'Objektif olarak doğru olma'yı da ekler. Pareto insanın mantıksal ve mantıksal olmayan aksiyonlarının mantıksaldeneysel yöntemle bilimsel olarak incelenebileceğini kabul eder. Mantıksaldeneysel yöntem, aksiyonlardaki mantıksal tutarlığı ve aksiyonun objektif olgularla bağını dikkate alır. (Fletcher, 1972 : 587). Pareto ekonomideki homo - economicus konsepsiyonunun mantıksal aksiyonda bulunan, başka bir deyişle, gözlem, deney ve mantıksal nedenler esasında hareket eden bireyden başladığını ve ekonominin de mantıksaldeneysel metodu kullanan bir bilim olduğunu belirtir. Ekonomideki mantıksal eylem kit imkanların elde edilmesi girişimidir. (Sorokin, 1964 : 61). Oysa yine Pareto'ya göre insan olayları büyük ölçüde mantıksal olmayan, akılcı olmayan aksiyonlar tarafından belirlenmektedir. Mantıksal olmayan aksiyon, mantıksal aksiyon dışındaki tüm aksiyonları kapsar: duygulara, subjektif tutkulara dayanan, belirli bir hedefe yöneltilmeyen ya da elde edilmesi olanaksız bir hedefe yöneltilen aksiyonlar buraya girer. Mantıksal olmayan aksiyonlar ne mantıksız ne de mantık - dışıdır. (Fletcher, 1972 : 588). Pareto sosyolojiye insanın mantıksal olmayan aksiyonlarını inceleyebilmek için geçer. (Aron, 1973 : 85). Bunun için de, mantıksaldeneysel metodu insanların eylemlerine uygular (Sorokin, 1964 : 61). Pareto'ya göre mantıksal olmayan aksiyonlar hakkındaki teoriler doğrulukları için (truth) değil ama, yararlılıkları (utility) için önemlidir. Örneğin felsefi ve dinsel teoriler böyledir. Bu tür teoriler insanın mantıksal olmayan aksiyonlarının altında yatan içgüdüleri maskelerler. Bu nedenle de türemler (derivations) olarak adlandırılırlar. (Fletcher, 1972 : 589).

Şimdi insanın mantıksal ve mantıksal olmayan aksiyonlarını Pareto'nun nasıl açıklığa kavuşturduğunu Aron'un yorumunu dikkate alarak inceleyelim :

Yukarıda da değindiğimiz gibi Pareto mantıksal eylemi araç - amaç arasındaki mantıksal birliğin sadece aktörün zihninde değil ama objektif gerçeklikte de kurulmuş olması gerekliliğine dayandırarak tanımlamakta idi. "Eylemin mantıksal olması için nesnel gerçekteki araç - amaç bağıntısı zihindeki araç - amaç bağıntısına uygun olmalıdır. Mantıksal olmayan eylemler sınıfına ise, öznel ve nesnel bağıntının ya da bu iki bağıntı arasındaki uyumun ikili özelliğini taşımayan eylemler girer." Aron bu noktayla ilgili olarak şöyle bir çerçeve çizer :

Nesnel : Hayır Hayır Evet Evet

Öznel : Hayır Evet Hayır Evet

"Hayır - hayır kategorisi eylemin mantıksal olmadığını gösterir, yani araç - amaç arasında ne gerçekte ne de aktörün zihninde bir bağıntı vardır. Bu kategori seyrek görülür, zira insan rasyonelleştiricidir, eylemleri ne kadar saçma olursa olsun onlara birer neden bulmaya çalışır. Ama biz tam bir liste yaptığımızı göre bunu da olası bir kategori olarak gözönünde bulundurmalıyız. İkinci kategori çok yaygındır. Kullanılan araç ile ulaşılan amaç arasında bir bağ yoktur. Ama aktör yanılarak kullandığı araçların istediği amacı sağlayacağını sanır. Yağmurun yağmasını istedikleri zaman tanrılara kurban adayan ve duaların yağış üzerinde etkisi olduğuna inanan halkların aksiyonu bu kategoriye girer. Bu durumda öznel bir araç - amaç bağıntısı vardır ama nesnel bir bağıntı yoktur. Üçüncü kategori, kullanılan araçlarla mantıksal ilişkisi olan bir sonuç sağlayan ama aktörün araç - amaç bağıntısını kavramadığı aksiyonları içerir. Reflex hareketleri buna örnektir. Bir toz zerresi girmek üzereyken gözümü kapatırsam bu öznel değil nesnel olarak mantıksaldır. Önceden ve eylemim sırasında kullandığım araçlardan ve vardığım sonuçtan haberim yoktur. Dördüncü kategori, kullanılan araçlarla mantıksal ilişkisi olan sonuçlar doğuran, aktörün araçlarla amaçlar arasında nesnel bir bağıntı kurduğu, ama nesnel sıralamanın öznel sıralamaya uymadığı tipte eylemleri içerir. Pareto bu kategoriye örnek olarak insanlara yararlı olan kişileri, pasifistleri vb. verir. Bu kişiler kötülükleri düzeltmek, toplumu değiştirmek isterler. Ama varılan sonuç, aktöre göre olması gerekenden farklıdır. Öznel ve nesnel sıraların arasındaki uyumsuzluğun nedeni yanılıdır. Bu kategori özellikle düşlerin yönettiği siyasetçilerin ve aydınların eylemlerini içerir. (Aron, 1973 : 79 - 81).

İşte Pareto insanın mantıksal olmayan tüm bu aksiyonlarını mantık-

saldeneysel bilim anlayışıyla incelemeyi, böylece gerçeği bulmayı amaçlamaktadır. Öte yandan Pareto mantıksal olmayan aksiyonların mantıksaldeneysel yöntemle incelenmesinin belirli grupların hatta tüm bir toplumun çıkarlarına ters düşebileceğini de belirtir. Deney - dışı ya da deney üstü bilgileri yok etme görevi mantıksaldeneysel bilime düşmektedir. Ona göre kullandığımız tüm sözcükler gözlenebilir gerçeklere değinmeli, tüm kavramlar doğrudan algıladığımız doğrudan gözlenen ya da deney yoluyla yaratılan gerçeklerle tanımlanmalıdır. Pareto tüm dinsel ve felsefi kavramlar dahil doğal olaylar sınıfından olmayan tüm kavramların bilim dışına bırakılması gereğini belirtir. Ona göre deneyin üstüne çıkan hiç bir şeyin bilimde yeri yoktur. Mantıksaldeneysel bilim sadece gözlemlenebilir olaylarla ilgili kavramları kullanmalıdır. Deneyle gösterilemeyen ya da deneyle reddedilemeyen bir öneri bilimsel değildir. Pareto'ya göre tüm insanlar özden yoksun davranışlara mantıksal bir görünüm vermek isterler. Sosyoloğun amacı insanlara davranışlarının mantıksal olmadığını göstermektir. Böylece sosyolog insanlara görmek istemedikleri şeyleri göstermekte, bu nedenle de kendini sevilmeyen bir kişi haline getirmektedir.

Mantıksal olmayan eylemlerin mantıksal yoldan incelenmesi şöyle olacaktır :

Burada (A) aktörün akıl durumunu, mental duyuşlarını, (B) aktörün aksiyonlarını, (C) aktörün değişik anlatımlarını, sözcüklerini simgelemektedir. B ve C bilinebilir, gözlemlenebilir. Buradaki temel sorun C ve B'yi yani aksiyon ve anlatımları A'yı yani aktörün akıl durumunu doğrudan kavramadan, nasıl açıklayabileceğimizdir. Pek çok yorumcu aktörün aksiyonlarını (B), (C) aktörün anlatımları, sözcükleri ile açıklamak eğiliminde olup, A'ya eğilme gereğini duymamaktadır. Böylece insanların mantıksallaştırma zayıflığının kurbanı olmuş oluruz. İnsanların rasyonelleştirici eğilimine kanmış oluruz. Oysa gerçekte hem aksiyonu hem de anlatımı belirleyen şey A, yani akıl durumudur. Biz buna mental duyuş (sentiment) da diyebiliriz. İşte sosyoloji asıl bununla ilgilenmelidir. Bu nedenle, nesnel bir tutumla empirik esaslara dayanarak gerçeğe tümevarımla ulaşmak gerekir. Bilim adamı indüktif tarzda olguları sıralayarak bunların gerçekleşmelerinin olasılık derecelerini düzenler.

SOSYAL SİSTEMİN ÖGELERİ

Fletcher'in belirttiğine göre Pareto her ne kadar toplumda son dere-

ce yaygın olan mantıksal olmayan aksiyonların altında yatan zihinsel ögeleri inceleyerek sosyal ilişkilerdeki equilibriumu ortaya koymayı isterse de, analizine başlarken önce, sosyal düşünce ve sosyal aksiyon düzeyini ele alır, sonra bunları alt ögelerine ayırarak her bir ögeyi titizlikle inceler (Fletcher, 1972: 591).

Pareto'ya göre somut bir toplumda birbiriyle karşılıklı ilişkili faktörler şu 3 gruba ayrılabilir: 1 - Toprak, iklim, bitki örtüsü vb., 2 - Dış etkenler: diğer toplumlarla karşılıklı etkileşim gibi, 3 - İç etkenler: toplumda bulunan insan moleküllerine özgü olan nitelikler: sentimentler, çıkarlar, ideoloji gibi. Pareto bunlardan ilk ikisine daha az bir önem vererek analizini üçüncüsü üzerinde yoğunlaştırır. Ve iç etkenlerin oluşturduğu sosyal sistemin equilibrium koşullarını anlayabilmek için, insanın aksiyonlarının büyük kısmını oluşturan mantıksal olmayan aksiyonların özünü oluşturan ve insan zihninin içgüdüsel olarak köklenmiş ögelerini incelemeye başlar (Fletcher, 1972 : 592).

“Sosyal sistemin ögeleri olarak Pareto şu dört öge üzerinde durur: Kalıntılar, Türemler, Çıkarlar, Sosyal heterojenlik. Pareto bunlardan kalıntılara büyük önem verir ve kalıntıların yavaş değişmelerinden dolayı sosyal equilibriumun sürekliliğini güvenceye aldıklarını, çıkarların da aynı şekilde toplum için son derece önemli olduğunu, türemlerin ise kalıntı ve çıkarların adeta hizmetkârı olduğu için daha az önemli olduğunu, sosyal heterojenlik içindeki elitlerin dolaşımının da sosyal sisteme dinamiklik boyutunu getirmelerinden dolayı incelemeye değer bulduklarını belirtir: (Fletcher, 1972 : 608 - 9).

KALINTILAR (RESIDUES)

Kalıntılar Pareto'ya göre insan zihninin temel değişmez bir ögesidir. Her toplumda ayrı bir elbise (türem) giymiş olarak karşımıza çıkarlar. Aron'un aktardığına göre kalıntılar mental duyuş (sentiment) ve akıl durumu olan A değil, fakat C ve B dediğimiz anlatımlar ile aksiyonlar arasında birer aracıdır. Kalıntılar insanın bazı içgüdüleriyle bağlantılıdır. Tüm içgüdüleri kapsamazlar. Kalıntı ile akıl/sentiment arasındaki ilişkiye bakınca şunları görürüz :

— Kalıntılar aksiyon ve anlatımlara daha yakındır.

— Kalıntılar somut gerçeklikler değil fakat fenomenleri açıklamak için gözlemci tarafından yaratılan analitik kavramlardır. Kalıntıları bir masayı gördüğümüz gibi kavrayamayız. (Aron, 1973 : 95). Pareton kalıntıları şu altı sınıfa ayırır :

1 — Kombinasyon içgüdüğü : En genel anlamıyla şeyler/nesnelere

arasında ilişki kurma, konular bir ilkedden sonuç çıkarma, akilyürütme eğilimidir. Kombinasyon içgüdüğü ile entellektüel gelişmenin, zekanın ve uygarlığın evriminin arasında yakın bir ilişki vardır. Ahlak yönünden en üstün olmamakla birlikte, en parlak toplumlar bu kalıntı türünün en çok bulunduğu toplumlardır. Sözelimi 5. yüzyıl Atina'sı, 20. yüzyıl başlarında ki Fransa bu kalıtım türü ile dolu olan toplumlardır. Büyücülükten bilime kadar pek çok faaliyet kombinasyon içgüdüleriyle ilişkilidir. Dolayısıyla rasyonel olma zorunda değildir. İnsan zihni kalıntıları kendi arasında birleştirme eğilimine sahiptir.

2 — Yığınların Dayanıklılığı : Kalıntıların ikinci sınıfını oluşturan 'yığınların dayanıklılığı', kısaca insanların diğer insanlarla ve çevreyle olan ilişkilerinin devamını sağlayan eğilimler olarak tanımlanabilir. Yığınların dayanıklılığı bir anlamda kombinasyon içgüdüünün karşıtı olarak alınabilir. Zira biri değişmeye diğeri durgunluğa, biri yeniliğe diğeri tutuculuğa, biri insanı entellektüel yapılar kurmaya diğeri sentezlere bir denge kazandırmaya yöneltir. (Aron, 1973 : 97). Kombinasyon içgüdüleri insanın zihninde bir kez kurulunca, artık onların korunması dönemi başlar (Fletcher, 1972 : 600). Pareto bir ihtilalin tutum ve inançları değiştirmekten çok, sadece yöneticilerin adını değiştirdiğine dikkati çeker. Zira aile, dinsel inanç ve tutumlar 'yığınların dayanıklılığı' sayesinde varlıklarını sürdürürler. Siyasetçiler tarafından özlenen hızlı değişmeler, 'yığınların dayanıklılığı' kalıntısının direnciyle karşılaşılır. Ölülerle yaşayanlar arasındaki ilişkiler, mezarlık ziyaretleri, kişilerin toprakları ve mallarıyla ilişkileri bu kalıntı tipinin örnekleridir. (Aron, 1973 : 98). Sadece kombinasyon kurmak değil fakat kurduğunu sürdürmek de insanın, insan zihninin bir karakteristiğini yansıtır, (Fletcher, 1972 : 600).

3 — Duyguların Aktivitelerle Manifestasyonu : Zihnin diğeri bir yansıması da mental duyuları (sentiment) belirli, tekrarlanan akt'lerle güçlendirmektir. Törenler, alkışlama aksiyonu, dans buna örnektir. (Fletcher, 1972 : 601).

4 — Sosyalite Kalıntısı : İnsanda, onaylanan, sevilen aktiviteleri başkalarıyla paylaşma isteği, başkaları gibi olma, kabul edilme isteği vardır. Bu istek insanın en güçlü ve evrensel duygularından biridir. Her birimiz yaşamakta olduğumuz hayatın yaşanması gereken hayat olduğuna inanmaya hazırızdır. Hiç bir toplum üyelerine belirli düşünme, inanma ve davranma yollarını kabul ettirmedikçe var olamaz. Ama bu arada insanlarda aykırı düşünce eğilimi de vardır. İşte sosyalite kalıntısının bu tipi aykırı düşüncenin baskı altında tutulmasına neden olan kalıntıdır. Tarihte örneklerine bol miktarda rastlanır. Pareto aykırı düşünceye baskı yapma eğiliminin inanç sahipleri kadar, özgür düşünenlerin de özelliği olduğu

nu söyler: Ateistler rahiplere nefretle saldırır, rasyonalistler kör inançları mahkum eder. Ayrıca insanlar içine doğdukları gruplara ek olarak dernekler, örgütlenmeler yaratma eğilimindedirler. Bu örgütler varlıklarını sürdürmelerine yol açan duyguları uyandırma eğilimindedir: Spor klüpleri gibi. (Aron, 1973 : 100). Öte yandan 'başkalarının iyiliği için acı çekme eğilimi' de buraya girer. Başkaları için kendini feda etme eğilimini Pareto mantıksal olmayan bir davranış olarak görür, ve bazı aşırı formlar dışında, tüm sosyalite kalıntılarının tutucu bir işlevleri bulunduğunu belirterek, bu kalıntılarla ikinci sınıf kalıntılar arasında bir ilişkinin varolduğuna dikkatleri çeker. (Aron, 1973 : 103).

5 — Bireylerin Kendilerine Bağlı Olan Kişilerle Bütünlüğü : Sosyalite kalıntılarının tamamlayıcısıdır. Pareto'ya göre en yüksek doyum elde etmek için uğraşan ve bu amaçla aracını birleştiren kişi mantıksal davranmaktadır. Ama kişi servet ve güç kazanma amacını açıkça belirtmeyip, başkalarını da ortaya atarak ve onlarla daha genel bir hedefe doğru çabalıyormuş gibi görünerek bencilliğini gizlediğinde bu, mantıksal olmayan bir aksiyon biçimi olmaktadır.

6 — Cinsellik Kalıntıları : Pareto'ya göre bir cinsel davranış felsefi bir metafiziği veya bir davranış ahlakını geliştirdiği sürece sosyoloğu ilgilendirir. Aron bu konuda şöyle yazar: Pareto altıncı sınıf kalıntılara ayırdığı sayfalarda hem erdemci din, hem de genel anlamıyla din ile ilgilenmiştir. Çünkü tüm dinler cinselliğe karşı belirli davranış formları geliştirip yaymışlardır. (Aron, 1973 : 99). •

Özetle Pareto, birbiriyle ilişkili sosyal olguları ve bunlarla ilgili teorileri karşılaştırarak incelemesi sonunda, insan zihninin şu ortak özellikleri sergilediğini ileri sürmüştür: Toplumdaki insanlar daima duyma, düşünme ve aksiyonlarında:

a — Yaşadıkları ögeler arasında düzenli kombinasyonlar kurmuşlardır,

b — Kurulmuş olanları korumaya yönelmişlerdir,

c — Çeşitli sosyal aktleri ile bu mental duyuşlarını güçlendirmişlerdir,

d — Çeşitli sosyalite biçimleriyle bir yandan düzene bir yandan çatışmaya yöneltmişlerdir,

e — Bireysel güvenliklerini mülkiyet ve sosyal pozisyonlarıyla tamamlamışlardır,

f — Seksüel istekleriyle dürtülenmişlerdir. (Fletcher, 1972 : 603).

TÜREMLER (DERIVATIONS)

Pareto'nun terminolojisinde türemler (derivation) günlük dilde ideoloji, açıklama, teori olarak geçen şeylerdir. Türemler insanın gerçek dünyaya yakıştırdığı simgelerdir. Kalıntıların bir görüntüsünden başka bir şey olmayan türemler, kalıntılardan daha çeşitli ve akıcıdır. Belirli bir kalıntı farklı türemler doğurabilir. Sözelimi öldürme kalıntısı şu türemlere kaynaklık edebilir :

Öldürme.

Öldürme, günahdır.

Öldürme, ahlaka aykırıdır.

Öldürme, yasalara aykırıdır.

Tüm bu türemler öldürme kalıntısının dile bağlı (verbal) görüntüleridir. (Köseihal : 336).

Türemler karşımıza çeşitli formlarda çıkarlar: İlki olgulara ilişkin varsayımlardır. Yalın buyruk olarak ifade edilirler. 'Kadınlar erkeklerden daha güçsüzdür' gibi. İkincisi, otoritenin açıkça belirtilmesiyle ifade edilir, otoriteyi temsil eden bazan bir kişidir, bazan gelenektir. Üçüncüsü, soyut varlıkların, doğaüstü güçlerin, metafizik kavramların iradesine başvuran türemlerdir. Yasa, insanlık, vb. gibi. Dördüncüsü, sözlü (verbal) kanıtlardır. Sözlü kanıtlarda pseudo - rational açıklamalar getirilir. Görünüşte analitiklerdir. Siyasi söyleylerin çoğu buraya girer. (Fletcher, 1972 : 604). Kalıntı ve türemler konusunda Coser'in yaptığı özetleme şöyledir: "Pareto kalıntılarla türemler arası ilişkiyi şöyle bir prosedürle ayırır: Önce aksiyon ile birliktelik gösteren doktrinleri inceler: Hristiyan din doktrini veya liberal politik teori gibi. Bu teorilerde mantıksaldeneysel bilimin standartları ile tekabül yet gösteren öğeleri bir yana ayırır. Geriye kalan bilimsel - olmayan öğeleri de süreklilik ve değişkenlik temelinde kalıntılar ve türemler olarak iki ana kategoriye ayırır. Türemler sadece akıl yürütme ve ideolojik meşrulaştırma yapıldığından ortaya çıkarlar. İşte akıl yürütme veya ideolojik meşrulaştırmanın yapıldığı anda, Pareto bunların altında yatan ve süreklilik gösteren öğelerin (kalıntılar) neler olduğunu araştırmaya başlar. Pareto "Fikirleri asla dış görünüşleriyle almayın, insanların ağızına bakmayın, onun yerine insanların aksiyonlarının derindeki gerçek kaynaklarını sondalamaya çalışın" der." (Coser, 1971 : 75).

ÇIKARLAR (INTERESTS)

Pareto'nun üzerinde durduğu üçüncü öge ise çıkarlar ile, yine kalıntılarla ilgili olmayan iştiha, beğeni ve eğilimlerdir. Aron'un bu konuda ver-

diği örnek şudur: Çikolatalı tatlıdan hoşlanıyorsunuz -diyelim, iştihanızı doyurmakla yetindiğiniz ve bunun üzerine bir felsefe kurmadığınız sürece, herhangi bir kanıtlayıcı kuram veya akılcılaştırmamanın yokluğunda, Pareto beğeninizi, bunu anlatımlarınızdan giderek keşfedemez. ... (ama bu konuda evet - evet kategorisine uyan bir kuram oluşturunsa) Pareto o zaman belirli kalıntıları izleyebilir..." (Aron, 1973 : 93 - 4). 'Çıkar' ise Pareto'ya göre, bireyin elde etmeyi amaçladığı bir sonucu algılamasından doğmaktadır. İster ekonomide, ister siyasette 'para'yı ya da 'iktidar'ı elde etmek isteyen kişinin zihninde bir çıkar kavramı vardır. Bu kişi çıkarını koruyucu bir biçimde mantıksal bir aksiyon koyar. Ki bu davranış, kalıntılarla belirlenen mantıksal olmayan davranıştan farklıdır. (Aron, 1973 : 95).

Pareto sadece akılcılaştırmaya yol açan, üzerinde teoriler, spekülasyonlar geliştirilen içgüdüleri keşfetmeye çalıştığı için, hakkında teori geliştirilmeyen iştihâ, beğeni ve eğilim ile çıkarları mantıksaldeneysel bilimin objeleri olarak almaya gerek görmemektedir. Ama bu onun, özellikle çıkarların sosyal equilibriumu sağlamadaki fonksiyonunu gözardı etmesine yol açmaz.

Pareto'ya göre bireyler ve topluluklar prestij ve onur kadar, yararlı ve zevk alınabilecek şeyleri de elde etmek için içgüdü ve rasyonelleştirme ile hareket ederler. En büyük mantıksallık olasılığına sahip aksiyonlarda ifade bulan tüm eğilimlere çıkar adı verilebilir. Bu aksiyon ekonomik ya da siyasal bireylerin kendine en fazla doygunluk sağlamayı amaçlayanların ve sosyal yaşamda maximum güç ve onuru sağlamayı hedefleyenlerin aksiyonudur. (Aron, 1973 : 119 - 20).

Buraya kadar anlatılanlar Pareto'nun sosyoloji anlayışının belkemiğini oluşturan evrensel, temel ve sürekli psikolojik güçler aracılığıyla sosyal ilişkilerdeki equilibrium'un analizinde kullandığı temel kavramlarının açıklanmasına yönelikti. Öte yandan Pareto toplumdaki equilibriumu dinamik bir süreç olarak alır. Bunun kaynağı ise bireylerin farklı yoğunlukta kalıntılar, çıkarlar ve türemleri taşımakta oluşlarıdır. İşte bu olguyu Pareto Sosyal Heterojenlik olarak adlandırır. Pareto insanların fizik, entellektüel ve moral nitelikleri bakımından eşitsizlik sergilediklerini, ve bunun da bir hiyerarşıye yol açtığını ileri sürerek bir yandan sosyal heterojenlik ve dinamik equilibriumu temellendirirken bir yandan da seçkinlerin dolaşımı teorisini geliştirmiş olur.

Pareto kalıntılar, türemler, çıkarlar ve sosyal heterojenlik arasında karşılıklı bir bağlılığın varolduğunu belirtir ve bunlar arasındaki etkileşimi sistematik olarak şöyle inceler : (Feltcher, 1972 : 608).

- a — Kalıntılar çıkar, türem, sosyal heterojenlik üzerinde,
- b — Çıkarlar kalıntı, türem, sosyal heterojenlik üzerinde,
- c — Türemler kalıntılar, çıkarlar, sosyal heterojenlik üzerinde,
- d — Sosyal heterojenlik kalıntılar, çıkarlar, türemler üzerinde, aktte bulunurlar.

Pareto sosyal olayların açıklanmasında tek yanlı nedenselliğin yetersizliğini ileri sürerek karşılığında karşılıklı bağımlılık ilişkisinin incelenmesi gereğini belirtir. Dolayısıyla Pareto nedenselliğin araştırılmasına değil ama nedenselliğin tek yönlü basit nedensellik biçiminde alınmasına karşıdır. Öte yandan önerdiği 'karşılıklı bağımlılık' ilişkisinin incelenmesi de özü itibarıyla bir fonksiyonel ilişki incelenmesidir, ve fonksiyonel ilişkilerin de neden - sonuç ilişkisine dönüştürülebilme imkanı her halükarda mevcuttur (Güvenç).

Aron bu konuda şu yorumu getirmiştir: Karşılıklı bağımlılık formülü Marxisme atfedilen toplumun tümünün ekonomik değişkene ya da 'çıkar' değişkenine dayanması formülüne karşı çıkmak için ortaya atılmıştır. Karşılıklı bağımlılık demek, bu terimlerin her birinin diğer üçünden etkilenmesi ya da bu üçünü etkilemesidir. Çıkar, kalıntı ve türemler üzerine etki eder. ... Ama kalıntı ve türemler, duygular ve ideolojiler de ekonomik davranışı ya da örgütlenmeyi etkiler. Son olarak, sosyal heterojenlik ya da seçkinlerin rekabeti ya da kitlelerle seçkinler arasındaki mücadele de çıkarlardan etkilenir, ama karşılığında onları etkiler. Soyut terimlerle söylemek gerekirse, tümün tek bir değişkenle belirlenmesi diye bir şey yoktur. Ancak tümün, değişkenlerin birbiri üzerindeki karşılıklı etkileri ile belirlenmesi vardır." (Aron, 1973 : 120).

SEÇKİNLERİN DOLAŞIMI

Seçkin, her aksiyon alanında en başarılı olan az sayıdaki bireyleri ifade etmek için kullanılan bir sözcüktür. Yönetici seçkinler ise siyaset alanında, toplumun yönetimi alanında sivrilmiş olan kimseleri işaret eder. Pareto toplumda tarihsel yönden en önemli şeyin yönetici azınlığın yaşamı ve ölümü olduğunu belirtir. Pareto tarihi yönetici azınlığın (ya da aristokrasinin) mezarlığı olarak adlandırır. Toplumların tarihi sahneye çıkan, mücadele eden, iktidara gelen, iktidarın keyfini sürdüren, gerileyen ve bir başka azınlıkça yenilenen ayrıcalıklı azınlıkların tarihidir.

Aron Pareto'ya atfen aristokrasilerin ölümlülüklerinin nedenlerini şöyle sıralamaktadır :

- 1 — Aristokrasilerin çoğu askeri aristokrasiler olduklarından savaş-

larda yitip gitmişlerdir. Bunlar hayatlarını savaş alanlarında sık sık tehlikeye atmak zorunda olmalarından dolayı hızla yok olmuşlardır.

2 — Birkaç kuşak sonra aristokrasiler, doğal olarak, canlılıklarını ya da aynı şey demek olan şiddet ve zulüm yeteneklerini yitirmektedir. Pareto büyük bir olasılıkla hiç kimsenin şiddet kullanmadan insanları yönetemeyeceği görüşündeydi. Ancak iktidarı elde edenlerin oğullarının, torunlarının ve torun çocuklarının ayrıcalıklı bir durumdan yararlandıkları sık sık görülür. Bunlar birinci sınıftan kalıntıların artışı ile karşı karşıya gelirler. kendilerini entellektüel sentezlere, hatta bazan da uygarlık ve sanatın en yüksek zevklerine adanlar, ama bu nedenle sosyal düzenin gerektirdiği zor uygulamalarına daha az yatkın duruma gelirler.

3 — Sosyal dengesizliğin üçüncü ve en önemli nedeni ise bireylerin doğal yetileriyle buldukları sosyal katlar arasındaki sürekli uyumsuzluktur. Her insanın bulunduğu kat, geniş ölçüde, başlangıçta sahip olduğu imkanlara, diğer bir deyişle ana babasının toplumdaki yerine dayanır. Ancak kalıtım yasaları yönetim yeteneğine sahip kişilerin oğullarının da bu yeteneğe sahip olacaklarını kesin kılmaz. Seçkinlerin içinde de her zaman seçkin olmayı hak etmemiş bireyler olduğu gibi, kitlelerin içinde de seçkin olmaya yeterli bireyler vardır.

Bu şartlar altında sosyal denge sağlanabilir mi? Sağlanabilirse nasıl? Eğer her seçkin, kitlelerde seçkin sınıfa dahil olmayan, ama böyle olmaya yeterli bir azınlıkla karşılaşır ne yapabilir? Pareto'ya göre değişik oranlar içinde aynı anda kullanılabileceği iki temel yöntem vardır: Seçkin adaylarını (doğal ihtilalcileri) aradan çıkartmak ya da bunları özümlemek. Açıkça görülüyor ki en insani yöntem özümlemektir. İngiliz seçkinleri bir kaç yüzyıldır kapılarını imtiyazsız sınıftan yetenekli kişilere açarak, ihtilalcilerin özümlemesine parlak bir örnek vermişlerdir. Yok etmek ise değişik yöntemleri içerir. En insani yöntem sürgündür.

Bireylerin hiyerarşi içindeki yerleriyle kalıtsal yetileri arasında tümünden bir uyumun olamamasından dolayı, her toplum dengesizlik ve uyumsuzluk tehlikesi yaratan etkenler içerir. Üstelik tüm toplumlar birinci ve ikinci sınıftan kalıntıların dalgalanmalarından rahatsız olurlar. Bir seçkin uzun bir süre iktidarda kalırsa, genellikle birinci sınıf kalıntıların çokluğundan etkilenir. Böyle bir seçkin fazlasıyla entellektüel (zeki anlamında değil) olur ve zor kullanmakta fazlasıyla çekingen bir duruma gelir, bu yüzden de zayıflar. Kitlelerin coşkun parçaları kitleleri seçkine karşı harekete geçirir. Sosyal dengeye en yaklaşan durum, seçkin sınıf içinde birinci sınıf kalıntıların görece çokluğu ile kitlelerin içinde ikinci sınıf kalıntıların bolluğudur. Bununla birlikte seçkinlerde bile birinci sınıftan kalıntıların fazla olmaması gerekirken, yığınların dayanıklılığı, sosyalite kalın-

tısı, bireylerin kendilerine bağı olan kişilerle bütünlüğü kalıntıları da tüm-
den yok olmamalıdır. Çünkü Pareto'nun gözünde birinci sınıf kalıntılar
çoğaldıkça, bireyler gitgide artan bir bencilliğe düşmekte, çıkarların, her
şeyin üstünde de kişisel çıkarlarının kölesi olmaktadır. Bir siyasal sı-
nıf varlığını sürdürebilmek için planlama yeteneğinin yanında, yeni şart-
lara tepki gösterebilmeye yeterli zekaya, görev duygusuna, sahip olmalı
ve iç dayanışmasını iyice kavramalıdır. (Aron, 1973 : 121 - 123 arasından
özetlenmiştir).

BİBLİYOGRAFYA

- Aron, Raymond (1973) Toplum Bilim Düşüncesinde Ana Akımlar (Çev. Fey-
zi Yalım), Ankara: Ağaç - İş Matbaası.
- Coser, Lewis (1971) Masters of Sociological Thought, Harcourt Brace
Jovanovich Inc.
- Fletcher, Ronald (1972) The Making of Sociology Vol. 2, Exeter: Nelson.
- Freund, Julien (1979) "German Sociology in the Time of Max Weber"
A History of Sociological Analysis (ed. Tom Bottomore ve Robert
Nisbet) içinde, London: Heinemann.
- Güvenç, Bozkurt (1976) Sosyal ve Kültürel Değişme, Ankara: Hacettepe
Üniv.
- Kösemihal, Nurettin Şazi, (Sosyoloji Tarihi), İstanbul: Remzi.
- Lukes, Steven (1979) "Power and Authority" A History of Sociological
Analysis (ed. Tom Bottomore ve Robert Nisbet) içinde, London:
Heinemann.
- Moore, Wilbert (1979) "Functionalism" A History of Sociological Analysis
(ed. Tom Bottomore ve Robert Nisbet) içinde, London: Heinemann.
- Ouayshik, Juliette (1983) Studies on Sociological Thought, Damascus:
Khaled Ibn Al - Waleed.
- Sorokin, Pitrim (1964) Contemporary Sociological Theories, New York :
Harper and Row Publishers.
- Zeitlin, M. Irwing (1968) Ideology and the Development of Sociological
Theory, New Jersey: Prentice - Hall Inc.